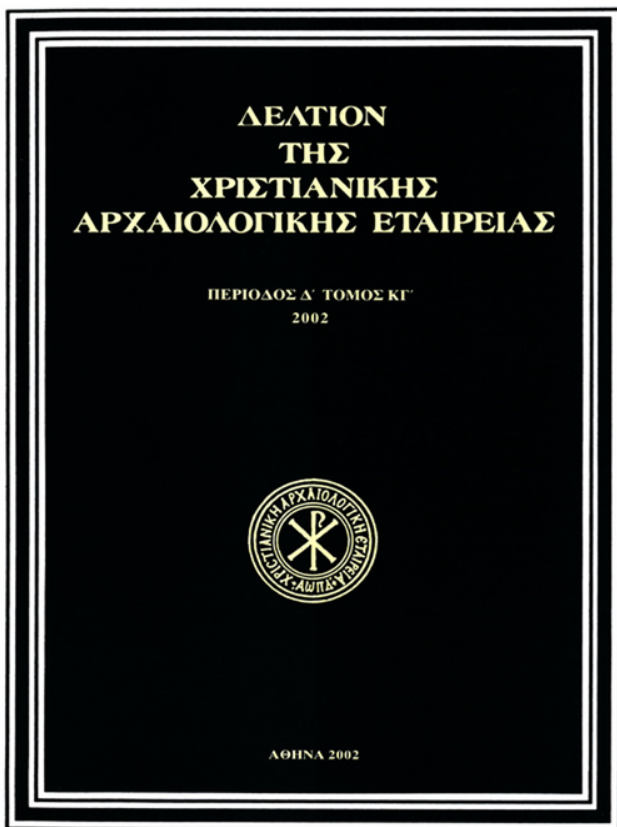

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 23 (2002)

Δελτίον ΧΑΕ 23 (2002), Περίοδος Δ'

Ο χώρος ως τόπος άγιος. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση

Στέλιος ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.353](https://doi.org/10.12681/dchae.353)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (2011). Ο χώρος ως τόπος άγιος. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 23, 199–204. <https://doi.org/10.12681/dchae.353>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο χώρος ως τόπος άγιος. Μια ανθρωπολογική
προσέγγιση

Στέλιος ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Τόμος ΚΓ' (2002) • Σελ. 199-204

ΑΘΗΝΑ 2002

Ο ΧΩΡΟΣ ΩΣ ΤΟΠΟΣ ΑΓΙΟΣ. ΜΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ¹

Δομικές παράμετροι του βίου, του πολιτισμού είναι ο χρόνος και ο χώρος· το κείμενο αυτό αναφέρεται στον δεύτερο και, μάλιστα, στον προβιομηχανικό.

Ο χώρος ως έννοια υπάρχει για τον άνθρωπο μέσω των μορφών που δημιουργεί σε αυτόν, των ποιότητων που του προσδίδει κατά τη χρήση του, τεχνική, κοινωνική ή συμβολική. Χώρος έξω από την εμπειρία δεν υπάρχει. Έξω από αυτήν είναι ο χώρος του φανταστικού, του επικίνδυνου: είναι οι απειλητικές υπάρξεις που κοσμούν τις άγνωστες περιοχές στα όρια των μεσαιωνικών χαρτών και οι οικείες σε μας των λαϊκών κεντημάτων και των τέμπλων. Στο βιούμενο χώρο εγγράφονται, στην πλήρη έννοια του όρου, όλοι, οι ζώντες, η ουράνια ιεραρχία και οι «πλείονες», οι απελθόντες, άλλοι στον παράδεισο, κήπο περίκλειστο, και άλλοι στην κόλαση, που θυμίζει το μεταλλείο. Ο χώρος είναι ένας, όχι όμως ποιοτικά ομοιογενής. Κάθε κοινότητα χρησιμοποιεί, δηλαδή διαφοροποιεί, το φυσικό περιβάλλον ανάλογα με τις ανάγκες της (διατροφή, ασφάλεια κτλ.), ανάλογα με τις ικανότητές της (τεχνογνωσία) και τις δυνατότητες που της προσφέρει το περιβάλλον (πρώτες ύλες, πηγές ενέργειας, αξιοποιησιμες εκτάσεις). Η χρησιμοποίηση του χώρου συνεπάγεται τον εξανθρωπισμό του, δηλαδή την εφαρμογή μιας σειράς διαδικασιών για τη μετατροπή του σε «τόπο»: τη γνώση, την οργάνωση, τη θέσμιση, την κυριότητά του, και τη διαμόρφωση μιας αντίληψης γι' αυτόν και μιας, αμφίδρομα καθοριστικής, σχέσης με αυτόν.

Γνώση του τόπου σημαίνει δυνατότητα προσανατολισμού μέσα σε αυτόν με τη βοήθεια των κυρίαρχων μορφών του και των σημείων του ορίζοντα, σημαίνει αναγνώριση των διάφορων θέσεων και σημείων του (σημάδια του τόπου), ονοματοθεσία του (τοπωνύμια). Τα φυσικά σημάδια (πηγές, μεγάλα δένδρα, ιδιόμορφοι βράχοι, σπήλαια) και τα ανθρωπογενή (δρομοί, οροθέσια,

προσκυνητάρια) αποβαίνουν σταθερά σημεία αναφοράς, σύμβολα· ορισμένα από αυτά επενδύονται με το στοιχείο της αγιότητας. Η ονοματοθεσία διακρίνει ποιότητες του τόπου (όπως δάση, λιβάδια, αγροί) και ορίζει τις αξίες λόγου θέσεις του, τον εγγράφει στη γλώσσα, στη μνήμη, στην παράδοση, τον κοινωνικοποιεί.

Η οργάνωση του τόπου χαράζει όρια ανάμεσα στις διαφορετικές και παραπληρωματικές ποιότητές του –όπως στο καλλιεργημένο/ακαλλιέργητο, στο ορεινό/πεδινό– και ορίζει τους τρόπους μετάβασης από τον ένα στον άλλο. Ποιότητες και όρια, ως ρυθμιστικές έννοιες, καθοριστικές πραγματικότητες, χαρακτηρίζουν και μικρότερες ενότητες του τόπου: την πόλη, το ναό, το σπίτι. Θυμίζω τα αρχαία ιερά και τις μονές που ιδρύονται συνήθως στα όρια του εξανθρωπισμένου χώρου, την ποιοτική διαφορά και τους όρους μετάβασης από το νάρθηκα στο Ιερό του ναού.

Η θέσμιση, η καθιέρωση του τόπου, τον δένει με τους πρώτους οικιστές, που άρχισαν τον εξανθρωπισμό του χώρου (παράδοση), και τον πρώτο προστάτη άγιο του οικισμού, εγγυητή ενότητας και διάρκειας, που δίνει αρκετές φορές και το όνομά του σε αυτόν. Το χωριό αποκατά «νομική» υπόσταση, καθιερώνεται –στις δύο έννοιες του όρου–, όταν αποκτήσει εκκλησία· πριν δεν είναι χωριό, είναι «καλύβια». Νεκροταφείο –και, αργότερα, μνημείο των πεσόντων– δένουν τον τόπο με τους «πλείονες», το Χθες, και με αυτούς που θυσιάστηκαν για το Αύριο. Οι Παργινοί, όταν υποχρεώνονται να εγκαταλείψουν τον τόπο τους, παίρνουν μαζί τους τις εικόνες και τα οστά των γονιών τους.

Η κυριότητα του τόπου, χρηστική ή συμβολική, συνδέεται με τελετές, όπως θυσίες, αγιασμούς, ανέγερση συμβόλων ή μνημείων (εξωκλήσια, σταυροί), χάραξη συνόρων (οροθέσια, περίβολοι). Δημιουργεί συνείδηση της

1. Το κείμενο αυτό αποτέλεσε ανακοίνωση στο *Εικοστό Πρώτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, που είχε ως ειδικό θέμα: Τα προσκυνήματα και οι επιδράσεις τους στην τέχνη της Ορθοδόξου Εκκλησίας κατά τους βυζαντι-

νούς και τους νεότερους χρόνους, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 2001, σ. 65. Δημοσιεύεται με ελάχιστες αλλαγές.

βαθιάς σχέσης, της ταύτισης με τον τόπο, που αποβαίνει ταυτότητα των κατοίκων της και μέτρο σύγκρισης, κρίσης των άλλων.

Η χρήση, τέλος, του τόπου καταλήγει στην/και καθορίζεται από/τη διαμόρφωση μιας αντίληψης γι' αυτόν, με την εγγραφή του στη γλώσσα, την πρακτική και την παράδοση των κατοίκων, στην καθημερινότητα και την επικοινωνία τους με το επέκεινα. Μια αντίληψη αμφίδρομα καθοριστική, γιατί ο καθένας από τους πόλους της πλάθεται «κατ' εικόνα και ομοίωση» του άλλου.

Αυτές είναι οι διαδικασίες παραγωγής του τόπου, του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, της οικονομικής δηλαδή και κοινωνικής εγγραφής της κοινότητας σε αυτόν. Οι ίδιες διαδικασίες παράγουν και τη συμβολική σχέση της κοινότητας με τις κοσμικές και υπερκόσμιες δυνάμεις, δηλαδή την αγιότητα του τόπου, τη σχέση που δίνει απαντήσεις στα δύο μεγάλα ερωτήματα των μελών της, την ένταξη σε ένα σύνολο και το νόημα της ζωής.

Η επισκόπηση των άγιων τόπων, γενικά, δίνει την ευκαιρία να δούμε τα αποτελέσματα των διαδικασιών αυτών, την ποικιλία και σπουδαιότητά τους σε τοπική, εθνική και διεθνή κλίμακα.

Κατά την προβιομηχανική περίοδο ο χώρος είναι κύρια αγροτικός-κτηνοτροφικός: το 90% των Ελλήνων ζει έως τα τέλη του 19ου αιώνα σε χωριά, τόπους κλειστούς, με όρια σαφή, «γραμμένα» στη γη από καιρό από τις καλλιέργειες, τα τοπωνύμια, τα προσκυνητήρια (και το φόβο). Είναι τόποι έντονα βιούμενοι σε επίπεδο πρακτικό (παραγωγή, μεταποίηση), γλωσσικό (τοπωνύμια, ντοπιολαλιά), συναισθηματικό (οικογένεια, συνοικία, «πατριδα», κοιμητήρι), οργανωτικό (θεσμοί-δεσμοί, συνήθειες), στο επίπεδο της καθημερινότητας, του μόχθου, και το συμβολικό, δηλαδή το εορταστικό-λατρευτικό. Κεντρικός άγιος τόπος του χωριού είναι ο ναός, περιφερειακοί τα αγιάσματα, τα εξωκλήσια, τα προσκυνητήρια.

Ο ναός καθιερώνει τον οικισμό. Είναι η αρχή της ιστορίας του και, όταν επέλθει η ερήμωσή του, άσφαλο σημείο του τέλους του. Ως το κέντρο της λατρείας προσφέρει μια, δομημένη συμβολικά και βιούμενη τελετουργικά, κοσμοαντίληψη. Άγια λείψανα στο Ιερό του, προσανατολισμός, σταυρόσχημη κάτοψη, κάθετη ανάταση, ιεραρχημένη διάταξη της εικονογραφίας με τον Παντοκράτορα στο ψηλότερο κεντρικό σημείο, ακολουθίες, διαβατήριες τελετές στοιχειοθετούν εδώ το συμβολικό κόσμο που δίνει νόημα στην ιστορία και στο βίο του πιστού. Εδώ η κοινότητα παίρνει συνείδηση της ενότητας, της ιεραρχίας, της δύναμής της, του λειτουργικού κυκλικού ετήσιου ημερολογίου και του ευθύγραμμου ιστορι-

κού από τη δημιουργία του κόσμου στην Ενσάρκωση και από αυτή στη Δεύτερη Παρουσία. Εδώ, υπερβαίνει το χρόνο και το χώρο, το θάνατο, την εγκόσμια πραγματικότητα, επικοινωνεί, μετέχει του θείου.

Στην περιφέρεια του χωριού, τα εξωκλήσια, συχνά ιδιόκτητα, βεβαιώνουν τις κυριότητες των κτημάτων, το κύρος των κατόχων, μια μόνιμη αίτηση συμπαράστασης (λ.χ. προς τον άγιο Μόδεστο σε κτηνοτροφικούς χώρους). Μαρτυρούν την εκπλήρωση ενός τάματος, την εύρεση εικόνας, μία θεοφάνεια, παλαιότερη εκεί λατρεία ή και οικισμό, επώνυμη σχέση αγίου και κτήτορα. Τα εξωκλήσια καθαγιάζουν, σηματοδοτούν και ονοματίζουν τον τόπο γύρω από το χωριό. Συχνή, πλάι τους, η παρουσία νερού και μεγάλων δένδρων. Οι παλαιότεροι (τουρκοκρατία) έχτιζαν στα κτήματά τους εξωκλήσια και για να αποφύγουν τη φορολογία τους, οι σύγχρονοί μας για να οικοδομήσουν πλάι σε αυτά κατοικία με υπέρβαση του νόμου που απαιτεί γι' αυτήν μεγάλη στρεμματική επιφάνεια, όχι όμως και για τα εξωκλήσια. Ο αριθμός των εξωκλήσιων είναι σήμερα κυριολεκτικά ανυπολόγιστος (γύρω στα 750 πρέπει να έχει μόνο η Τήνος). Σε αυτά θα μπορούσε να εγγραφεί και η εκκλησία του κοιμητηρίου, της «ενορίας» των «πλειόνων».

Ελάσσονα κτίσματα-παρουσίες αγιότητας, τα προσκυνητήρια, ορίζουν τη μικρή περίμετρο του χωριού, σηματοδοτούν τους δρόμους, ονοματίζουν τους τόπους, περιφρουρούν το χωριό από θεομηνίες, όπως και οι λιτανείες, που σε επίσημες ημέρες επανεπικυρώνουν τα παλιά όρια του χωριού.

Σημεία εκδήλωσης του θείου είναι τέλος τα αγιάσματα, υπόγειοι συνήθως χώροι ή σπηλιές, όπου βγαίνει νερό, συχνά ιαματικό. Ορισμένα έχουν την ιστορία τους και καθορισμένες πρακτικές για την επίτευξη της θεραπείας. Τα σημαντικά σχετίζονται οικοδομικά με ναούς, λουτρώνες ή μαρτύρια.

Αξιομνημόνευτες άλλες εκφάνσεις του ιερού (λ.χ. δενδρολατρεία), που στατιστικά είναι σπανιότερες, ή η πυκνή παρουσία του σταυρού, χαραγμένου, ζωγραφισμένου ή και τρισδιάστατου, που ορίζει, σηματοδοτεί, προστατεύει.

Συμπέρασμα: Ο τόπος του χωριού έχει, αντίστοιχα προς τις οικονομικές και κοινωνικές του δραστηριότητες, πυκνή συμβολική κάλυψη εκ μέρους του θείου που προσφέρει την τέταρτη διάσταση του χώρου, το επέκεινα, και τη δεύτερη χρήση του χρόνου, τη γιορτή, την αντι-καθημερινότητα. Οπουδήποτε εκδηλώνεται δυναμικά η παρουσία της κοινότητας συμπορεύεται ο αγιασμός του τόπου.

Στην κλίμακα της επαρχίας, στην ανθρωπολογική και όχι τη διοικητική έννοια του όρου, τόπους άγιους, ισχυ-

ρά σημεία στο χώρο και μακράς διάρκειάς του, αποτελούν τα μοναστήρια.

Τη μακρά διάρκεια τους οφείλουν στους ισχυρούς προστάτες και ευσεβείς δωρητές, στη μεγάλη οικονομική επιφάνειά τους και στη σημαντική, συχνά, τεχνική υποδομή τους, στην επιτυχή διαχείριση των δύο θεμελιωδών αγαθών της ζωής, της γης και της αιωνιότητας, και στη συστηματική πολιτική, δημοσίων και διεθνών σχέσεων, που ασκεί η ηγεσία τους. Εξίσου, αν όχι περισσότερο, οφείλουν τη μακρά τους διάρκεια στην ιερότητά τους, ως θεσμών και ως χώρων (τόποι μαρτυρίου, άγια λείψανα, προστάτες άγιοι και άγιοι ιδρυτές), και στη δράση τους, στη βίωση και στην πρόταση προς τους άλλους ενός διαφορετικού τύπου ζωής, ενός εγκόσμιου παράδεισου, προεικασματος του επουράνιου. Οι εγκόσμιοι αυτοί παράδεισοι έχουν όλα τα στοιχεία του αγίου τόπου, που προαναφέρθηκαν: θεοφάνεια, για την επιλογή τους, παρουσία νερού, ασφάλεια, ορθόεσια για την περιγραφή τους, εξωκλήσια, προσκυνητάρια, αγιάσματα, σταυρούς που καθαγιάζουν την γύρω περιοχή τους. Έχουν επιπλέον έναν οχυρό περίβολο που διαχωρίζει και προστατεύει τον έσω, ποιοτικά υψηλότερο, χώρο της μονής με το καθολικό –κιβωτό βίου, μνήμης, σωτηρίας– στο κέντρο, και πλήθος γύρω παρεκκλήσια που επιτείνουν την αγιότητα του χώρου. Η μονή, ακολουθώντας την αργή, κυκλική επανάληψη των εποχών, την εναλλαγή μόχθου και λατρείας, μετέχει της αγιότητας εδώ και της μελλοντικής του επέκεινα. Σε μια εποχή που τη μαστίζει η σιτοδεία, η ληστεία, η ανασφάλεια, είναι ένας κόσμος πλούσιος, δυνατός, γαλήνιος, ένας παράδεισος μέσα στον κόσμο και, ταυτόχρονα, μια πρόταση, μια εικόνα για τον επουράνιο.

Την εικόνα αυτού του εγκόσμιου παραδείσου, όπως τον αντιλαμβάνονται οι μοναχοί και τον προβάλλουν ως πρότυπο στον ορθόδοξο κόσμο, απογράφουν οι χαλκογραφίες που οι ίδιοι εκδίδουν και διανέμουν στους προσκυνητές. Αξίζει να δούμε προσεκτικά μία από αυτές, της μονής Τιμίου Προδρόμου (Εικ. 1) που βρίσκεται κοντά στις Σέρρες (1761)².

Σε αυτή καταγράφονται οι επικοινωνίες με το γειτονικό αστικό κέντρο (δρόμοι 1, γέφυρες 2, ξενοδοχείο για τους διερχομένους 3), η επάρκεια σε νερό και η κατανομή του σε περισσότερα σημεία μέσα και έξω από τη μο-

νή (ο ποταμός 4, το υδραγωγείο 5, οι βρύσες 6) και η αξιοποίηση της υδροκίνησης (μύλος 7, νεροτριβή 8), η γεωργική υποδομή της (κήπος 9, αμπέλια 10, μέγας ελαιώνας 11, αλλά και λινός 12, αλώνι 13, δοχή 14) καθώς και η κτηνοτροφική υποδομή (κοπάδια 15). Σημειώνονται επίσης η ύπαρξη μηχανισμού μέτρησης του χρόνου (ωρολόγιο 16) και ηχητικής κοινοποίησής του στη γύρω περιοχή (καμπαναριό 17), η φροντίδα για τους προσκυνητές (αρχονταρίκι 18) και τους επισήμους (δεσποτικό 19). Υπογραμμίζεται επίσης η μέριμνα για τις καθημερινές ανάγκες (μαγειρείο 20, τράπεζα 21) και τις δύσκολες ώρες (περίβολος 22, πύργος 23, νοσοκομείο 24), για τον καθαγιασμό του χώρου της μονής (καθολικό 25, φιάλη 26, αγίασμα 27) και της γύρω περιοχής (εκκλησίες 28, λιτανεία 29), και η φροντίδα για την παράδοση (σκήτη του κτήτορα 30, αρχεία 31), για τα κειμήλια (σκευοφυλάκιο 32) και το επέκεινα (κοιμητήριο 33).

Η χαλκογραφία ήταν τότε ένα σχετικά νέο μέσον απόδοσης του τρόπου προσέγγισης της πραγματικότητας. Ο τρόπος προσέγγισης, δηλαδή θέασης, αξιολόγησης, βίωσης της, ήταν παλαιός. Πενήντα χρόνια νωρίτερα ο Ιωάννης Κομνηνός, στο *Προσκυνητάριό* του (1701), έδινε για τη μονή Βατοπεδίου μια περιγραφή, αντίστοιχη της αντίληψης που διαπιστώσαμε στη χαλκογραφία, μια περιγραφή μάλλον διθυραμβική, όπως επέβαλλε η ιερότητα της μέγιστης μονής, ο πλούτος της, η συγκίνηση του προσκυνητή-συγγραφέα, η ρητορική παράδοση και η απουσία εικονογράφησης: «καὶ εἰς ὅλα τὰ πάντα, εἶναι εὖμορφον τοῦτο τὸ Μοναστήριον καὶ ἀξιοθέατον, εἰς τόσον ὅπου ἀνθρωπίνη γλῶσσα δύσκολα ἤμπορεῖ νὰ τὸ περιγράψῃ ἀξίως»³. Η χαλκογραφία, όπως διαπιστώνεται, υπερέβη τη δυσκολία.

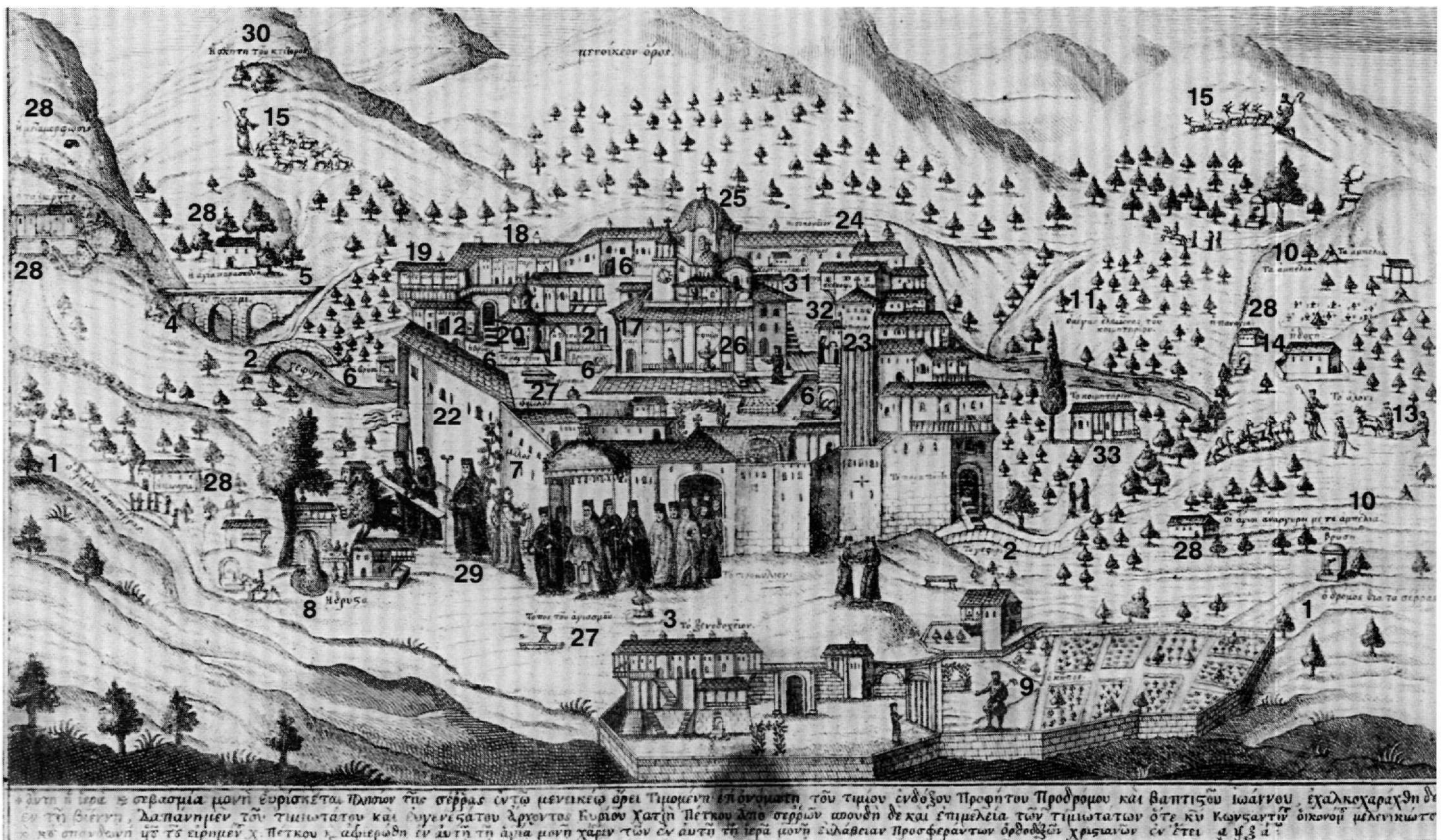
Σε διεθνή κλίμακα, κατ'εξοχήν τόποι άγιοι είναι οι Άγιοι Τόποι (η Παλαιστίνη) και κορυφαίο προσκυνηματικό φαινόμενο –γιατί αφορά εκατομμύρια πιστών– η *Ιεροσολοδημία* σε αυτούς, ένας όρος σπάνια μάλλον χρησιμοποιούμενος αλλά χαρακτηριστικός για το περιεχόμενο και τις μορφές του προσκυνήματος.

«Αποδημία» σημαίνει για τον προσκυνητή αναχώρηση από/ρήξη με/την καθημερινότητα, φυγή από το μόχθο και την κοινοτοπία του κανονικού βίου και συμμετοχή σε ένα ομαδικό, μακροχρόνιο, επίπονο, αν μη επικίνδυ-

2. Πα το θέμα βλ. Στ. Παπαδόπουλος, Οι χάριτες εικόνες, μια διαφορετική προσέγγιση, *Μεταβυζαντινά χαρακτηριστικά, Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας (10.11.1995)*, έκδοση Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, σ. 32-40. Ο ίδιος, Ο χώρος, *Σμυωνόπετρα*

(διευθ. εκδόσεως Στ. Παπαδόπουλος), έκδοση ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, σ. 58-76.

3. Ιωάννης Κομνηνός, *Προσκυνητάριον του Άγιου Όρους Άθωνος, 1701*, 1984, σ. 55.

Εικ. 1. Χάρτινη εικόνα από τη μονή Τιμίου Προδρομού Σερρών (1. Ο δρόμος από Σέρρας, ο δρόμος διά τὰ Σέρρας. 2. Γεφύρι. 3. Τό ξενοδοχείον. 4. Τό ποτάμι. 5. Τό ύδραγωγείον. 6. Οί βρύσες. 7. Ο μίλος. 8. Η δρύστα (= νεροτριβή). 9. Ο κήπος. 10. Τά άμπέλια. 11. Ο μέγας έλαιώνας του κοιμητηρίου. 12. Ο λινός. 13. Τό άλόνι. 14. Η δοχή. 15. Κοπάδια. 16. Τό ώρολόγιον. 17. Καμπαναρείον. 18. Τό άρχονταρίκιον. 19. Τό δεσποτικόν. 20. Τό μαγηρείον. 21. Η τράπεζα. 22. Ο περίβολος. 23. Ο πύργος. 24. Νοσοκομείον. 25. Καθολικό. 26. Η φιάλη. 27. Άγίασμα, τόπος του άγιασμού. 28. Έκκλησίες (ή άγία παρασκευή, ό Ταξιάρχης, ή μεταμόρφωσις, οί άγιοι άνάγκυροι). 29. Λιτανεία. 30. Η σκήτη του κίτορος. 31. Χαροτοφυλάκιον. 32. Σκευοφυλάκιον. 33. Τό κοιμητήριον).

νο, τότε, ταξίδι, που απαιτούσε αντοχή και δαπάνη ξεχωριστή, αποτελούσε το ίδιο, ως μετάβαση και ως επιστροφή, μια δοκιμασία. Ήταν τότε τμήμα ουσιαστικό της όλης προσκυνηματικής διαδικασίας, γιατί πρόσφερε ευκαιρίες προσκυνήματος και σε ενδιάμεσους σταθμούς, γνωριμίες με άλλες χριστιανικές κοινότητες, νέους, διαφορετικούς γεωγραφικούς και κοινωνικούς ορίζοντες, έναν άλλο τύπο ομαδικής ζωής, πολλαπλές εμπειρίες και αφορμές για αναθεωρήσεις –ελευθερία. Για όλους αυτούς τους λόγους απέβαινε ένα ταξίδι άγιο. Σκοπός της ιεραποδημίας η επίσκεψη της Παλαιστίνης, του ιερού χώρου της ιστορίας του Κυρίου, η προσκύνηση του Πανάγιου Τάφου, των χώρων που αναφέρονται στα Ευαγγέλια, των τάφων και των λειψάνων άλλων αγίων, η συμμετοχή στις ιεροτελεστίες, σε κηρύγματα,

σε ξεναγήσεις, η εξομολόγηση και η προσφορά αφιερωμάτων. Οι στόχοι υψηλοί: η επικοινωνία με τον Κύριο, η αίτηση της θαυματουργικής του παρέμβασης για ίαση, λύτρωση, άφεση αμαρτιών, η αναγέννηση του προσκυνητή με όλες αυτές τις διαβατήριες, τρόπων τινά, τελετές, η ισχυροποίηση της θρησκευτικής του συνείδησης, για το πού ανήκει και γιατί ζει. Το ταξίδι της επιστροφής είναι μια εμπειρία ανάλογη της μετάβασης, αλλά η ζωή που ακολουθεί στο παλαιό, γνωστό πλαίσιο δεν είναι πια η ίδια. Πέρα από την προσωπική, υπάρχει τώρα και η αλλαγή της κοινωνικής θέσης και εκτίμησης. Είναι πια ένας «χατζής», ας μου επιτραπεί ο όρος, ένα χαρισματικό πια πρόσωπο, που πραγματοποίησε το μεγάλο προσκύνημα, που φέρνει τεκμήρια του άθλου του (χαρακτικά,

αγιοταφίτικα ζωγραφιστά ή κεντητά, ευλογίες με νερό του Ιορδάνη, φυλακτά, προσκυνητάρια, κάποτε ένα πολύτιμο συγχωροχάρτι) και διηγήσεις, μακρές διηγήσεις, πηγές γνώσης, συγκίνησης και ευλαβείας για τους συντοπίτες τους.

Μικρή παρένθεση: Τα *itineraria* των ιερών αποδημιών, όπου συμπορεύονται οι έμποροι, ακολουθούν και οι σταυροφορίες που συνταίριαξαν προσκυνηματικά και ιπποτικά ιδεώδη με προφανείς εμπορικές και πολιτικές σκοπιμότητες. Και τις σταυροφορίες αργότερα διαδέχονται οι ιεραποστολές, όπου όμως το ενδιαφέρον μεταφέρεται από τη σωτηρία των επισκεπτών στη σωτηρία των εντοπίων. Αυτά όμως είναι μια άλλη ιστορία.

Οι ιεραποδημίες, για να επανέλθουμε στο θέμα, παραμένουν η μακρά διάρκεια. Άγιοι τόποι, μείζονες και ελάχισσες, και διαδρομές προς αυτούς στοιχειοθετούν μια «γεωγραφία της αγιότητας», της οποίας η οικονομική, πολιτική και πολιτισμική σημασία είναι τεράστια. Τεκμήριο ενδεικτικό της πολιτικής σημασίας οι συνεχείς συγκρούσεις γύρω από την Ιερουσαλήμ, της οικονομικής η παγκόσμια σήμερα ακμή του προσκυνηματικού τουρισμού με τα 200.000.000 πιστών ετησίως. Οι πολιτισμικές επενέργειες των τόπων της αγιότητας, των σημαντικών αλλά και των ελασσόνων, είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, σημαντικές. Με αυτές θα πρέπει να κλείσουμε την ανακοίνωση.

Οι σημαντικοί άγιοι τόποι –ισχυρά σημεία του χώρου σε διάρκεια, πλούτη και ακτινοβολία– έχουν ανάγκη μεγάλων κτιρίων, κόσμησης και εξοπλισμού τους και οργάνωσης, όλα ανάλογα προς τη σπουδαιότητα και τη λειτουργία τους. Όσο σημαντικότερη είναι η ιερή ιστορία του τόπου, τόσο μεγαλύτερη η προσκυνηματική του απήχηση, τόσο μεγαλύτερες οι δυνατότητές του, τόσο επιτακτικότερη η επιστράτευση των καλύτερων τεχνιτών. Προσθήκει *τοίνυν*, γράφει ο Μέγας Κωνσταντίνος στον επίσκοπο των Ιεροσολύμων για την οικοδόμηση του εκεί ναού, *τήν σήν ἀγγίνοιαν οὕτω διατᾶξαι τε καὶ ἐκάστον τῶν ἀναγκαίων ποιήσασθαι πρόνοιαν, ὡς οὐ μόνον βασιλικήν τῶν ἀπανταχοῦ βελτίονα, ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ τοιαῦτα γίγνεσθαι, ὡς πάντα τὰ ἐφ' ἐκάστης καλλιστεύοντα πόλεως ὑπὸ τοῦ κτίσματος τούτου νικᾶσθαι*⁴. Οι καλλιτέχνες θα διηγηθούν την ιερή ιστορία, θα

πλάσουν το συμβολικό κόσμο, το πλαίσιο της λατρείας, των τελετών, της επικοινωνίας των προσκυνητών με τους τάφους αγίων και μαρτύρων, με τα άγια λείψανα, με το θείο –την ατμόσφαιρα έξαρσης ή συντριβής.

Οι σημαντικοί τόποι της αγιότητας αναδεικνύονται σε σημαντικά κέντρα τέχνης: οι ναοί εδώ υψώνονται μνημειακοί, κοσμούνται με ψηφιδωτά, τοιχογραφίες, γλυπτά, μαρμαροθετήματα, εξοπλίζονται με ξυλόγλυπτα έπιπλα, προικίζονται με αργυρά σκεύη, χρυσοκέντητα άμφια και λειτουργικά χειρόγραφα ή έντυπα. Η τέχνη εδώ υπηρετεί, κοσμεί, απεικονίζει και δομεί συμβολικά και αισθητικά το επέκεινα, διδάσκει και εδραιώνει την πίστη, επικαλείται και ευγνωμονεί τον Κύριο, λαμπρύνει τη φήμη του συγκεκριμένου κέντρου αλλά και των ισχυρών που χορηγούν «εις δόξαν Κυρίου».

Χάρη στις χορηγίες που αξιοποιούν και τα αφιερώματα που αποθησαυρίζουν, τα κέντρα αυτά της τέχνης εγγράφονται στην ιστορία της ως κεφάλαιά της σημαντικά⁵.

Από όσα, συνοπτικά, αναφέρθηκαν προκύπτει ότι η αγιότητα ως δύναμη ιεραρχεί ποιοτικά το χώρο και τον τρόπο χρήσης/λειτουργίας του, οργανώνει σχέσεις και διασφαλίζει διάρκειες. Η παρουσία της επιστημάνθηκε σε σημεία (προσκυνητάρια), σε θέσεις (ναούς), σε τόπους (μονές), σε πόλεις ιερές (Ιεροσόλυμα), σε διαδρομές προσκυνηματικές (*itineraria*).

Είναι κάτι που αξίζει να προσεχθεί από ειδικούς που κατά κανόνα μελετούν τόπους αγίους, πολύ συχνά μάλιστα σε βάρος των άλλων (των κοσμικών, της καθημερινότητας, του μόχθου). Από μια ανθρωπολογική προσέγγιση θα μπορούσαν να προκύψουν πολύτιμα συμπεράσματα, μια νέα, δυναμική αντίληψη του χώρου: να χαρτογραφηθούν οι μακρές διάρκειες της ιερότητάς του (από τα μυκηναϊκά έως τα νεότερα χρόνια, οι συνέχειες δηλαδή της λατρείας) και τα πυκνά δίκτυα σχέσεων που συνυφαίνονται από τους προσκυνηματικούς δρόμους, με κέντρο τις μονές, παράλληλα προς/και συχνά σε συνέργεια με/τα εμπορικά δίκτυα, με κέντρο τις εμποροπανηγύρεις, και τα ενεργειακά δίκτυα με κέντρα τα σημεία αξιοποίησης των πηγών ενέργειας. Η αγιότητα δεν ιεραρχεί μόνο, ενεργοποιεί επίσης τις κοινότητες, που εναλλάσσουν και συναρμόζουν παραγωγή και λατρεία και μεταστοιχειώνουν το όραμα του επέκεινα σε τέχνη.

4. Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου*, ΙΙΙ, 31.

5. Ο G. Duby (*Τέχνη και κοινωνία του μεσαίωνα*, Αθήνα 2000, σ. 42-43) σημειώνει: «Η προτίμηση λοιπόν που έδειχναν τότε στο προσκύνημα εξηγεί εν μέρει την ομοιογένεια του ύστερου ευρω-

παϊκού πολιτισμού και τα χαρακτηριστικά συγγένειας που συνδέουν όσα έργα τέχνης είναι διασκορπισμένα από τη μια ως την άλλη άκρη της Χριστιανοσύνης».

Βιβλιογραφία

- Η παρατιθέμενη βιβλιογραφία έχει, κυρίως, σκοπό μια πρώτη ενημέρωση στο θέμα «χώρος», που κατέχει σημαντική θέση στα εκδοτικά πράγματα της τελευταίας δεκαετίας.
- I. Chiva, *Les communautés rurales, Problèmes, méthodes et exemples de recherche*, εκδ. Unesco, Παρίσι, 1958 (όπου και συστηματική παρουσίαση της παλαιότερης βιβλιογραφίας).
- F.P.-Levy - M. Segaud (επιμ.), *Anthropologie de l'espace*, εκδ. Centre Georges Pompidou, Παρίσι 1983.
- D. Cosgrove - St. Daniels (επιμ.), *The Iconography of Landscape*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- J. R. Short, *Imagined Country, Environment, Culture and Society*, εκδ. Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1991.
- M.-Cl. Robic, *Du milieu à l'environnement. Pratiques et représentations du rapport homme/nature depuis la Renaissance*, εκδ. Economica, Παρίσι 1992.
- P. Zumthor, *La mesure du monde, Présentation de l'espace au Moyen Age*, εκδ. Seuil, Παρίσι 1993.
- S. Kemal - I. Gaskell (επιμ.), *Landscape, Natural Beauty and the Arts*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1993.
- A. Corbin, *Les cloches de la terre. Paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIX siècle*, εκδ. Albin Michel, 1994.
- E. Le Roy Ladurie (επιμ.), *Paysages, paysans, l'art et la terre en Europe du Moyen Age au XXe siècle*, εκδ. Bibliothèque nationale de France και Réunion des musées nationaux, Παρίσι 1994.
- E. Concina - Αλ. Νικηφόρου-Testone (επιμ.), *Κέρκυρα: Ιστορία, αστική ζωή και αρχιτεκτονική*, εκδ. Πολιτιστικός Σύλλογος «Κέρκυρα», Κέρκυρα 1994, ειδικ. σ. 85-94, 113-118.
- G. Minois, *Histoire de l'enfer*, εκδ. Presses Universitaires de France, Que sais-je, Παρίσι 1994.
- M. Warnke, *Political Landscape, The Art History of Nature*, εκδ. Reaction Books, Λονδίνο 1994.
- C. Tilley, *A Phenomenology of Landscape, Places, Paths and Monuments*, εκδ. Berg, Οξφόρδη και Providence, USA, 1994.
- W. J. T. Michell (επιμ.), *Landscape and Power*, εκδ. The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 1994.
- J. - Fr. Vincent, D. Dory, R. Verdier (επιμ.), *La construction religieuse du territoire*, εκδ. L'Harmattan, Παρίσι 1995.
- A. Leontis, *Topographies of Hellenism, Mapping the Homeland*, εκδ. Cornell University Press, Ithaca και Λονδίνο 1995. Και ελληνική έκδοση: *Τοπογραφίες ελληνοισμού. Χαρτογράφοντας την πατρίδα*, εκδ. Scripta, Αθήνα 1998.
- E. Hirsch - M. O' Hanlon (επιμ.), *The Anthropology of Landscape, Perspectives on Place and Space*, εκδ. Clarendon Press, Οξφόρδη 1995.
- Ειδικά για το θέμα των ιεραποδημιών, αντικείμενο πολλών πρόσφατων εκδόσεων, βλ. ενδεικτικά, S. Coleman - J. Elsner, *Pilgrimage, Past and Present in the World Religions*, εκδ. British Museum Press, Λονδίνο 1995. I. Reader και T. Walter, *Pilgrimage in Popular Culture*, εκδ. Macmillan, Λονδίνο 1993.
- Αξίζει εδώ να μνημονευθεί και η πρόσφατη έκδοση του λεξικού των J. Le Goff και J.-Cl. Schmitt, *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, εκδ. Fayard, Παρίσι 1999. Σε αυτό, η ανθρωπολογική προσέγγιση εγγράφεται έντονα στην ιστορική θεώρηση· βλ. το σχετικό με το χώρο λήμμα terre αλλά και το λήμμα pèlerinage.

St. Papadopoulos

SPACE AS LOCUS SANCTUS. AN ANTHROPOLOGICAL APPROACH

The use of space, its humanization, is the result of a series of processes: knowledge, organization, institutionalization and ownership. These shape the concept of space and the symbolic relationship of the community with worldly and other-worldly powers, the sanctity of the place. This relationship provides answers to the two great questions of the community's members, concerning integration into a whole and the meaning of life.

Places charged with sanctity are, at the level of the village, churches, chapels, shrines and holy springs; at the level of

the province, monasteries, powerful (religious, spiritual, artistic, economic) *loci of longue durée*; at the international level, places of pilgrimage. Pilgrimages to these places, the sojourn there and the return from a "geography of sanctity" are of considerable economic, political and cultural importance. Places of pilgrimage, as important centres of art, are treasuries of art works and create model monuments that structure symbolically and aesthetically the things of this world and of the world beyond.